

CELİL MEMMEDGULUZÂDE'NİN HAYATI VE MÜCADELESİ LIFE AND STRUGGLE OF JALIL MAMMADGULUZADEH

AFİNA BARMANBAY

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of Contemporary Turkish
Dialects and Literatures

afina.barmanbay@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8038-6668>

Atıf / Citation

Barmanbay, A. 2020. "Celil Memmedguluzâde'nin Hayatı ve Mücadelesi". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*. 68, (Mayıs-May 2020). 197-212

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 21.07.2019
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 01.05.2020
Yayın Tarihi-*Date Published* : 31.05.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4236>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate® programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-68, Mayıs - May 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

CELİL MEMMEDGULUZÂDE'NİN HAYATI VE MÜCADELESİ LIFE AND STRUGGLE OF JALİL MAMMADGULUZADEH

AFİNA BARMANBAY

Öz

Azerbaycan edebiyatında Mirza Feteli Ahundov ile esaslı konulan klasik maarifçi realizmden sonra 20. yüzyıl başlarında tenkidî realizm akımı meydana gelmiştir. Bu dönem edebiyatta sosyal-siyasi meseleler önemli bir yer edinmiş, konu itibarıyla geniş alanı kapsayan realizm edebî akımı, tür ve şekil olarak da dallanmıştır. Bu açıdan baktığımızda Azerbaycan edebî hayatının öncülerinden biri olan Celil Memmedguluzâde'nin eserlerinde realizm edebî akımının bütün konu ve türlerini görebiliriz.

Azerbaycan edebî fikir tarihinde tenkidî realizm akımının kurucularından olan Celil Memmedguluzâde, ünlü "Molla Nesreddin" dergisinin editörüdür. Muasırlarının Mirza Celil diye hitap ettikleri Celil Memmedguluzâde'nin dünyaya bakış açısının ve ilerideki edebî tarzının oluşmasında yaşadığı muhitin, ailesinin ve çocukluğundan beri içinde bulunduğu ortamın etkisi önemli ipuçları vererek yazarı daha iyi anlama ve eserlerini detaylıca araştırabilme imkânı sağlamaktadır. Bu çalışmada; Celil Memmedguluzâde'nin kesin doğum tarihi ile ilgili tartışmalar, çocukluk muhiti hakkında etkileyici detaylar, evlilikleri, faaliyetleri, dış görüntüsü, karakteristik özellikleri, genel olarak net yorum yapmaktan kaçınılan dinî görüşleri, hayatı boyunca farklı ülke rejimleri dâhilinde verdiği mücadeleler önemli ayrıntılarıyla birlikte ele alınarak, yazarın edebî portresi çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Celil Memmedguluzâde, Mirza Celil, Molla Nesreddin, Mücadele, Din.

Abstract

After the classical educational realism based on the literary works of Mirza Fatali Ahundov, the school of critical realism was formed in Azerbaijani literature in the early 20th century. During this period, socio-political issues came to the front in the literature, and the school of literary realism covering a wide range of subject matters branched out into different types and forms. In this respect, we can see all the subject matters and types of the school of literary realism in the works of Jalil Mammadguluzadeh, one of the leaders of Azerbaijani literary life.

Jalil Mammadguluzadeh, one of the founders of the school of critical realism in the history of Azerbaijani literary thought, was the editor of famous "Molla Nasreddin" magazine. The formation of Jalil Mammadguluzadeh's worldviews and his future literary style was influenced by his neighbourhood, his family and environment in which he lived since childhood; they provide us with the clues for better understanding of the writer and for a detailed study of the works of Jalil Mammadguluzadeh called Mirza Jalil by his contemporaries. In this study, the literary portrait of the writer is created by means of a detailed analysis of relevant discussions with regard to the exact date of Jalil Mammadguluzadeh's birth, impressive details about his childhood environment, marriages, activities, outward appearance, characteristic features, religious views that are generally not overtly commented on, and his struggles within different country regimes throughout his life alongside with other important details.

Key Words: Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Jalil, Molla Nasreddin, Struggle, Religion.

Structured Abstract

Jalil Mammadguluzadeh that occupies an important place in the Azerbaijani literature of the 20th century was the founder of "Molla Nasreddin" school and critical realism in literature. Alongside with being the author of feuilletons, stories and plays, Jalil Mammadguluzadeh stands out as an intellectual and draws attention by his multidimensional activities, including teaching, poetry and translation. Jalil Mammadguluzadeh was also called Mirza Jalil by his immediate surrounding and contemporaries.

This paper includes an introduction, four chapters and a conclusion. The first chapter that is called "Life and Literary Activity of Jalil Mammadguluzadeh" is divided into four subheadings including "Birthdate", "Family", "Marriages" and "Literary Activity and Last Period of Life", in which a detailed analysis of the author's life is made. In this chapter, the discussions around the author's date of birth, the neighbourhood, in which he was born and raised, his childhood and the family ambience are studied in detail. The writer reshaped his environment after finishing education and starting work. In this chapter, you will also find information about the author's marriages and wives. After that, the literary activity of the writer and the last period of his life that has not been mentioned much so far are covered. Jalil Mammadguluzadeh lived in Nakhichevan, Yerevan, Tbilisi, Karabagh, Tabriz and Baku. The life and activity of the author in all these cities has been studied in the paper.

In the second chapter called "Characteristic Features of Jalil Mammadguluzadeh", the peculiar characteristics of Jalil Mammadguluzadeh are examined. His lifelong democratic thoughts, struggle against superstitions and injustice and firm and unbroken nature are revealed here.

The religious views of Jalil Mammadguluzadeh are discussed in detail in the third chapter called "Religious Views of Jalil Mammadguluzadeh". If we have a look at the period from the time the writer lived up to the present moment, we can find two opposite opinions about his religious views: 1) the author was an unbeliever and atheist; 2) the author believed in god but criticized religious fanaticism, superstition and ignorance. After the dissolution of the Soviet Union, during the period of independence, we can see attempts that seem to be aimed at the acquittal of the writer in terms of his religious views. We have made our own original evaluation of the religious views of Jalil Mammadguluzadeh based on his life and literary works.

The threats and dangers that Jalil Mammadguluzadeh had to face throughout his life are discussed in the fourth chapter called "Threats and Dangers Encountered by Jalil Mammadguluzadeh". These dangers followed the writer throughout his life in different ways and forms and include the following: Assassination intentions and attempts during the period of Tsarist Russia; Attacks carried out by Armenian gangs in the region where the writer lived during the period of the People's Republic of Azerbaijan (1918-1920); Dangers in Iran in 1920; The "cold war" that the Soviet regime started against intellectuals in 1921; Heavy pressure and painful period that started from 1926 and lasted until the end of the writer's life. In this chapter, the struggles waged during the period of different political regimes are studied revealing very important details.

In the "Conclusion" of the paper, original evaluations of the life and struggle of Jalil Mammadguluzadeh are given. To be more specific, there is a deep connection between taking risk and creativity of Jalil Mammadguluzadeh, who sometimes even took the risk of

destroying his own reputation. Difficult conditions further improved the writer's challenging nature and motivated him even more. In this sense, in addition to being a radical realist in his life and literary works, Jalil Mammadguluzadeh, who was tightly attached to his ideals and never gave them up under any circumstances, was also a kind of idealist and romantic.

Due to the fact that Jalil Mammadguluzadeh was raised in a very religious family, in the environment where superstition and ignorance prevailed, and was forced to worshipping when a child, this environment caused the opposite effect on the writer, who chose a completely different path and created an absolutely new environment for himself when he became an adult. The fact that Jalil Mammadguluzadeh objected to the transformation of "Molla Nasreddin" magazine into the media organ of the institution called "Alliance of Atheists" carried out by the Soviet regime, and left his position of the editor of the magazine, as well as the fact that even under difficult circumstances, the writer introduced himself as "unbiased" but not as an atheist, show that in spite of his criticism of religion, he was not an atheist. The fact that when on his deathbed, the writer did not want hodja to be called, shows his closeness to deism, while his hesitations with regard to the existence of Allah, heaven and hell, make him closer to agnosticism.

Jalil Mammadguluzadeh, who struggled against stagnancy, ignorance and reactionary spirit, continued his struggle in the Soviet period, but was ostracised because he did not bow his head to the excessive demands of the regime and did not serve them enough. In spite of this, he did his best to walk with head held high. The great social democrat Jalil Mammadguluzadeh, who remained "in limbo" between the Soviet regime and his religious views and could not be or refused to be an atheist and Bolshevik, occupies a unique place being one of the most important writers in the history of literary ideas of Azerbaijan in the early 20th century.

Giriş

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahip olan Celil Memmedguluzâde¹; hem muharrir, felyeton², hikâye ve oyun yazarı gibi hem de fikir adamı, öğretmenlik, şairlik, çevirmenlik gibi çok yönlü faaliyetleri ile dikkat çekmektedir. Celil Memmedguluzâde; Ömer Faik Numanzâde, Mirza Elekber Sâbir, Abdulrahim Bey Hakverdiyev, Ali Nazmi, Memmed Said Ordubadi, Üzeyir Hacıbeyli, Aligulu Gamküsar gibi aydınlarla birlikte mücadeleci Mollanesreddinciler mektebinin ve edebiyatta tenkidî realist akımın kurucusudur. Son yüzyıllarda Azerbaycan edebiyatı tarihindeki sınıfsal ve sosyal mücadele vazifesini Mirza Celil kadar açık, berrak, keskin ve müstakil şekilde ortaya koyan başka bir edip zor bulunur (Celal ve Hüseyinov 1982: 79).

Celil Memmedguluzâde, “Çar hâkimiyeti döneminde, geçici hükümet döneminde, Menşevik Gürcistan’ında, Şahensah İran’ında ve Sovyet Azerbaycan’ında yaşamış ve ömrü boyunca tek bir kelime bile olsa yalan söz söylememiş, yazmamıştır. Birilerine hoş gelecek, birilerinin gönlünü hoş edecek tek bir kelime bile...” (Anar 2008: 13). Buraya Sovyet döneminden önceki 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) dönemini de eklemeliyiz. Kendi memleketinden başlayarak Rusya, İran, Osmanlı, Doğu ve Avrupa ülkeleri hakkındaki fikirlerini dünya siyaseti çapında ve seviyesinde bildirdiği için devlet işlerinde çalışmamasına rağmen Azerbaycan edebî fikir tarihinde Celil Memmedguluzâde’den hem de devlet adamı, siyaset bilimcisi gibi bahsedilmiştir.³

1. Celil Memmedguluzâde’nin Hayatı ve Edebî Faaliyeti

1.1. Doğum Tarihi

Celil Memmedguluzâde “Tercüme-i Hâlim” başlıklı yazısında; Nahçıvan şehrinde, Aras nehrinin 5-6 milliginde ve Culfa kasabasının 40 milliginde doğduğunu yazmış, Aras ve Culfa adlarını özellikle belirttiğini kaydetmiştir. Yazar; Aras nehrinin İran sınırı, Culfa kasabasının ise İran ile Nahçıvan şehri arasındaki gümrük mıntıkası olduğuna dikkat çekmiş, dedesinin vatanının İran memleketi olduğundan dolayı, ayrıca “dindarlığıyla bütün dünyada ad kazanan İran toprağının”, “böyle bir mukaddes mekânın komşuluğunda” dünyaya geldiği için gurur duyduğunu ve şükranlarını bildirmiştir (Memmedguluzâde 2004c: 99).

Celil Memmedguluzâde, kendi doğum tarihini o zamanlar doğum hakkında belge verilmediği için dakik bilmediğini ifade eder. Bununla ilgili yazarın bazı tahminlerine dikkat çekmek isteriz. Sanatkâr, 1926 yılında yaklaşık 56-58 yaşlarında olduğunu söyler; bu tarih, 1868-1870 yıllarına denk gelmektedir. Doğum tarihiyle ilgili konuşmalarında Türkiye’nin Kars şehriyle ilgili küçük bir anılarından söz açan Celil Memmedguluzâde, yaklaşık sekiz-dokuz yaşlarındayken arkadaşlarıyla birlikte Nahçıvan’ın Kale mahallesinde günbatımı saatlerinde bir yüksek yerden güneşin gurubunu seyrederken, arkadaşlarının kırmızı bulutları gösterip, bunların Rus-Osmanlı savaşının sürdüğü Kars şehrindeki yangın olduğuna onu inandırdıklarını anlatır. O dönem, yazarın dediğine göre, 1878-1879 savaş dönemi idi. Rusya ve Osmanlı arasındaki 1877-1878 Harbini dikkate aldığımızda, anlatılan sene 1878 yılı olmalı ki, bu da

¹ 1930’lu yıllara kadar Celil Memmedguluzâde’nin soyadı *Mehammedguluzâde* veya *Mehemmed Kulu Zâde* şeklinde de yazılmıştır.

² Dönemin sosyal ve politik meseleleri üzerine yazılan mizahi, satirik ve alaycı tarzda edebî meseleleri konu eden eleştiri-kritik gazete yazılarına felyeton denir. Felyeton ile ilgili detaylı bilgi için bkz (Uygur 2006).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: (Garayev 1996: 242-245).

yazarın gösterdiği gibi sekiz-dokuz yaşlarına, yani 1869-1870 senelerine denk gelmektedir. Bunun yanı sıra yazarın anlattığı başka bir anıya göre, 1881 yılında Rus çarı II. Aleksandr vefat ettiğinde şehir okulunun ikinci sınıfında okuyordu ve 11-12 yaşlarındaydı (Memmedguluzâde 2004c: 100). Bu tarih de 1869-1870 yıllarına denk gelmektedir. Özetlersek, yazar bir defa 1868-1870, iki defa da 1869-1870 yıllarına parmak basmıştır.

Celil Memmedguluzâde'nin doğum tarihinin 1866-1869 yılları arasında olduğu yönündeki fikirler tartışılmazdır. İlk defa Aziz Şerif (1895-1988), Gori Seminaryası'na gönderilen dilekçeye istinaden 1866 yılını yazarın doğum tarihi olarak göstermiştir. Fakat bu dilekçe, sıralamaya göre Gori Seminaryası'na yollanan üçüncü dilekçedir. Birinci ve ikinci dilekçelerde ise Celil, 1869 doğumlu olarak gösterilmiştir. Bütün bunlara, ayrıca nikâh kâğıdında, sonradan aldığı pasaportta, vefatıyla ilgili nekrolojilerde gösterilen tarihlere de istinaden İsa Hebibbeyli, yazarın yaşının 1869 olduğunu tespit etmiştir (Hebibbeyli 1997: 24; Ahmedli 2017: 363). Sonradan alınan belgelere göre, eşi Hamide Hanımın da kaydettiği (Mehmetkuluzade 2002: 3) ve İsa Hebibbeyli'nin de bütün eserlerinde vurguladığı gibi, yazarın doğum tarihi 1869 yılı olarak kabul görmüş ve uzun yıllardan beri edebiyat tarihi hakkındaki kitaplarda bu şekilde yer edinmiştir. Yalnız 2017 yılında Nazir Ahmedli "Mirza Celil neçenci ilde doğuldu?" adlı yazısıyla Nahçıvan'ın şimdiye kadar gözden kaçan o dönemki Mufassal Tahrir Defterlerine istinaden katıyetle yazarın 1868 doğumlu olduğu fikrini ileri sürmüştür. Ahmedli, 1873 yılındaki Mufassal Tahrir Defterinde Celil'in yaşının beş; 1886 yılındaki defterde ise on sekiz olarak gösterildiğini kaydederek her iki resmî kayıta göre Celil Memmedguluzâde'nin 1868 doğumlu olduğunu yazmaktadır (Ahmedli 2017: 365-366). Şu bir gerçek ki, o dönemde nüfus sayımı yapılırken çocukların doğum belgesi olmadığı için velilerin söyledikleri rakamlar kayda geçerdi. Bununla birlikte farklı tarihlere dair Mufassal Tahrir Defterlerinin her ikisinde yazarın doğum tarihinin 1868 olarak kaydı, önemli ve üzerinde durulması gereken bilgidir. İlginçtir ki her ne kadar resmi belgelere dayanan ciddi bir iddia olsa da 2017 yılından beri bu bilgi üzerine değinilmemiş ve yazarın doğum tarihi hiç tartışılmamıştır.

1.2. Ailesi

Yakın çevresi ve muasırları Celil Memmedguluzâde'den Mirza Celil diye bahsetmişler. Mirza Celil'in dedesi – *Meşhedi Hüseyingulu* 1830-1840'lı yıllarda Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde göç edip Nahçıvan'a gelmiş, burada evlenip inşaat işlerinde duvarcı olarak çalışmıştır. Babası – *Memmedgulu Hüseyingulu oğlu* Nahçıvan'da doğmuş, dindar birisidir. Önceleri tuz imalathanesinde bekçilik yapmış, daha sonraları "Nahçıvan tuz yataklarının meşhur işletmecileri Canpoladov kardeşler, 1877 savaşı sırasında tuz yataklarının işletmesini Meşhedi Memmedgulu'ya vermişlerdir (Mehmetkuluzade 2002: 3). İsmi Ermeni kaynaklarında İsay veya Esay Canpoladyan, Azerbaycan kaynaklarında İsa veya İsak Canpoladov olarak geçen bu şahıs ile ilgili Erivan arşivindeki bilgi şöyledir: Canpoladyan İsay Babayevîç (1859-1918) tüccar, Ermeni mültecilere yardım cemiyeti üyesi (1915-1917), Erivan'daki ilk sabit (repertuarlı) tiyatro (1907) kurucusudur (Rusya Arşiv Dizinleri). Nazir Ahmedli'nin resmi belgelere istinaden açıkladığı bilgilere göre, Mirza Celil'in babası Memmedgulu ve abisi Alekber ikinci dereceli tüccar sınıfına dâhil edildiğinden, Celil kendisi ise öğrenci olduğundan dolayı devlet vergisinden muaf tutulmuşlar. 1886 yılının resmi devlet kayıtlarında Celil'in

babası Memmedgulu'nun iltizamcı⁴ gibi faaliyet gösterdiği hakkında bilgi de yer almaktadır. Tabii halktan toplanan vergi paraları, devlete ödenen paradan 2-3 kat fazla oluyordu (Ahmedli 2017: 367). Dolayısıyla Sovyet döneminde yazılanların aksine, Celil'in babasının maddi durumunun hiç de kötü olmadığı anlaşılıyor.

Annesi – *Sara Meşhedi Baba kızı* Nahçıvan'da bostan işleriyle uğraşan bir ailenin kızıydı. Mirza Celil'in anne ve babası ikisi de 1905 yılında bir hafta aralıkla vefat etmişler. Büyük dayısı – *Hacı Haşim*, Güney Azerbaycan'da ticaretle meşgul olmuş dindar birisidir, Celillere dinî ibadetlerin aksatılmaması gerektiğini telkin etmiştir. Yazar, hatıratında dayısının ibadetlerinden etraflıca bahsetmiştir. Diğer dayısı – *Kerbelayı Ali Babayev* bahçıvanlıkla meşgul olmuş, eğitimsiz olsa da kendisi yazma-okuma öğrenip mizahi tarzda ve eğitimle ilgili şiirler yazmıştır (Hebibbeyli 1997: 440-442). Abisi *Yusuף Memmedguliyeve* ve küçük kardeşi *Alekber Memmedguluzâde* yükseköğrenim için teşebbüste bulunsalar da bu şansı yakalamak Celil'e nasip olmuştur. *Alekber Memmedguluzâde*, sosyal-siyasi yönden aktif olup Güney Azerbaycan'daki istiklal mücadelesine katılmıştır. Kaynaklarda Alekber Memmedguluzâde hakkında “*İran inkılâpçısı*”, “*Cenubi Azerbaycan'da alevlenen millî azatlık hareketinin önderlerinden biri*, *Settarhan'ın yakın silah arkadaşı*” gibi ibareler kullanılmaktadır (Hebibbeyli 1997: 47, 445). Alekber Bey, İran'da hapsedildikten 10 ay sonra abisi Celil'in yardımlarıyla kurtulmuştur. *Şeyh Mehmed Hıyâbânî* (1879-1920) ile de ilişkisi olan Alekber, ileride Mirza Celil'i Tebriz'e taşınmak, *Molla Nesreddin* dergisini de orada yayınlamak için ikna edecektir. Kuzeni *Ahmet*, Zehra teyzesinin oğludur, Celil'in yaşıtı ve çocukluk arkadaşıdır, genç yaşta vefat eder. Mirza Celil, seherden akşama dek namaz kılıp dualar okuyan Hacı Haşim dayısı hastalanıp yatalak olduğunda mimikleriyle namaz kılmaya çalışırken Ahmet'in onu taklit ettiğini, çocukların gülüştüğünü yazar; Rus tahsilli eniştesinin etkisiyle Ahmet namaz kılmıyormuş (Memmedguluzâde 2004c: 12, 29). Mirza Celil'in bir küçük kız kardeşi ve küçükken vefat eden erkek kardeşi de vardı. Bu aile ve yakın akrabalar muhiti, yazarın ileride siyasi görüşlerinin ve edebî üslubunun şekillenmesinde etkili olmuşlar.

1.3. Evlilikleri

Kız kardeşi Sakine Hanım, Celil'in her üç evliliğinde “bahtının açık” olduğunu, eşlerinin hem çok iyi hanım olduklarını hem de Celil'i çok sevdiklerini söylemiştir (Mehmetkuluzade 2002: 42). Celil Memmedguluzâde ilk evliliğini *Halime Nağı kızı* ile 1895 (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi 2008: 170) veya 1896 yılında (Hebibbeyli 1997: 154) yapmıştır. İlk kız evladı *Münevver* doğduktan sonra eşi 1897'de⁵ vefat etmiştir. *Münevver Memmedguluzâde* (1897-1965) – Nahçıvan'ın Nehrem köyünde doğmuş, bir yaşına varmadan annesini kaybettiği için Celil Memmedguluzâde'nin anne-babasının himayesinde büyümüştür. 1905 yılı itibarıyla babasıyla Tiflis'te yaşamış, iki defa evlenip ayrılmış, çocuğu olmamıştır. Mesleği hemşireliktir. Babasının vefatından sonra Nahçıvan'da ikamet etmiş, 1946 yılında milletvekili seçilmiş, Nehrem'e su hattı çektirmiş, hastane yapılması için uğraşmıştır. Repressiyaya maruz kalan vatandaşlara ve onların ailelerine yardım ettiği için resmi dairelerce uyarılmış ve bundan sonra milletvekilliğine adaylığı bir daha kabul edilmemiştir. *Münevver Memmedguluzâde*, babasıyla ilgili hatıralarını yazmıştır. 1964'te Bakü'ye taşınmış ve orada da

⁴ İltizamcı – kesenekçi, mültezim.

⁵Hamide Hanım, Celil Memmedguluzâde'nin 1897 yılının yazında arkadaşlarıyla Moskova'ya gezmeğe gittiğini, Nazlı Hanımın ise 1898 yılında vefat ettiğini yazar (Mehmetkuluzade 2002: 7).

vefat etmiştir. Nehrem'deki doğum evine Münevver Hanımın ismi verilmiştir (Hebibbeyli 1997: 447-449).

Yazar ikinci defa 1900 yılında, arkadaşı subay, hukukçu, eğitimci *Memmedgulu Bey Kengerli'nin* kardeşi *Nazlı Hanım* ile aşk evliliği yapar. *Memmedgulu Şefiağa oğlu Kengerli* (1864-1905) – Asilzâde Kengerli sülalesindedir. Askeriyedeki 10 yıllık görevinden sonra hukuk ve eğitim alanlarında faaliyet göstermiştir. Memmedgulu Bey Kengerli, Mirza Celil'in kardeşi Sakine Hanımla berdel evlilik yapmış, iki çiftin nikâhı da aynı günde - 13 Haziran 1900'da kılınmış ve her iki evlilikten de çocuk olmamıştır. Sakine Hanım bir sene sonra boşanmış ve Askerağa Kengerli adlı biriyle evlenmiştir (Mehmetkuluzade 2002: 8; Hebibbeyli 1997: 450). Ne yazık ki, kötü kader Mirza Celil'i yine takip etmiş, 1904'te Nazlı Hanım da vefat etmiştir. Üç yıl boyunca sevgili eşinin mezarını her gün ziyaret eden yazar, öldüğünde Nazlı Hanımın yanına defnedilmek isteğini dile getirmiştir (Mehmetkuluzade 2002: 10).

1907'de Celil Memmedguluzâde, Hamide Hanım ile evlenmiştir. *Hamide Cavanşir* (1873-1955) – Azerbaycan'ın önde gelen maarifçi kadınlarından, Karabağ'ın ünlü Cavanşirler neslinden *Ahmet Bey Cavanşir'in* kızıdır. *Ahmet Bey Cavanşir*⁶ – Cefergulu Beyin oğlu, Cefergulu Bey ise Karabağ Hanı İbrahimhalil Hanın öz kardeşi Mehralı Beyin torunudur. Eskiden Şuşa kazasına, şimdi Ağcabedi iline bağlı olan Kehrizli köyü, Cefergulu beyin özel mülküydü ve Hamide Hanıma miras olarak kalmıştı. Hamide Hanım, Tiflis'teki hayır cemiyetinin kadın kolunun başkanlığını yapmış, yaşamının çoğunu Sovyet hükümeti el koyuncaya kadar Kehrizli köyünde sürdürmüş, Sovyet döneminde toprakları ve oy hakkı elinden alındıktan sonra ailece Bakü'ye taşınmıştır.

Celil Memmedguluzâde'nin Hamide Hanımdan iki oğlu dünyaya gelmiştir. Büyük oğlu *Mithat Memmedguluzâde* (1908-1932) Tiflis'te doğmuş, mesleği mühendisliktir. Eşi ve kızı kendi hatıralarında Celil'in Mithat'a olan zaafını, aşırı sevgisini, yaşlandıkça özellikle ona daha çok bağlandığını kaydederler (Hebibbeyli 1996: 449). İkinci oğlu *Enver Memmedguluzâde* (1911-1979) Kehrizli'de doğmuş, mesleği eczacılıktır. *Mehin Hüseyin kızı Dadipur* ile evlenmiş, *Mihri* adlı bir kızı doğmuş, İkinci Dünya Savaşında hekimlik görevini yapmak üzere Sovyet ordusu sıralarında ailece İran'a gitmiş, bir yıl sonra boşanmış, daha sonra eşi ve çocuğu Paris'e taşınmıştır. Enver Memmedguluzâde, İran'dan geri dönmemiş, soyadını annesi Hamide Hanımın asilzâde Cavanşirler nesline uyarlayarak Cavanşiri olarak değiştirmiş, oradaki iş arkadaşı hemşire, Polonyalı *Zofya Bahrinovskaya* (1922-1979) ile evlenmiş, vefat etmiş abisinin adını verdiği Mithat adlı oğlu, Nizhat, Teymur ve İren isimli evlatları dünyaya gelmiştir. Celil Memmedguluzâde sanatının ünlü araştırmacısı İsa Hebibbeyli 1992 senesinde Tahran'da yazarın torunlarıyla görüşmüştür (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi 2008: 168).

⁶ Ahmet Bey Cavanşir (1828-1903). Petersburg'da askeri okulda tahsil almış, 1853-1854 yıllarında Kırım savaşında iştirak edip madalyalar aldıktan sonra istifa etmiş, ömrünün sonuna kadar memleketi Kehrizli köyünde yaşayarak sosyal aktivitelerle, edebî ve bilimsel çalışmalarla meşgul olmuştur. Rusça yazılmış "Karabağ Hanlığının Tarihi (1828-1903)" kitabının müellifidir. Eser ilk defa 1884'te Tiflis'te ve 2.defa 1901'de Şuşa'da Rusça, 3.defa ise 1961'de Bakü'de hem orijinali olan Rusça hem de Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmıştır. 1993 yılında Rusçadan Türkçeye çevrilip Türkiye'de de yayınlanmıştır (Cavanşir 1993).

1.4. Edebî Faaliyeti ve Hayatının Son Dönemi

1887’de eğitimini bitiren Celil Memmedguluzâde, ilk olarak Revan Guberniyası’nın Uluhanlı köyünde üç ayı aşkın süre görev yaptıktan sonra Nahçıvan’daki Baş Noraşen köyüne geçiş yapar, 1890-1897 yıllarında ise Nahçıvan’ın Nehrem köyünde öğretmen olarak çalışır. İsa Hebibbeyli (1997: 132), 1890’lı yıllarda Nahçıvan sosyal hayatı ve edebî muhitinde maarifçilik hareketinin inkişafı ile bağlı iyi her ne varsa hepsinin Celil Memmedguluzâde’nin adıyla bağlı olduğunu yazmaktadır. Daha sonraları Nehrem’deki işini bırakıp Revan’a taşınan yazar, 1901-1903 yıllarında Revan bölge polis idaresinde memur-tercüman olarak görev yapmış, hukuk işleriyle uğraşmış, avukatlık ve gazetecilik yapmıştır (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi 2008: 170-171). Bu dönemde sanatkârın bir arayış içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Celil Memmedguluzâde, 1906 yılında Tiflis’te *Ömer Faik Numanzâde* (1872-1937) ile birlikte *Molla Nesreddin* dergisinin yayın hayatına başlaması için harekete geçer, hayırsever tüccar Meşhedi Alesker Bağirov’un da maddi desteği ile *Geyret* matbaasını tesis eder ve 7 Nisan’da derginin ilk sayısını yayınlattır. Yazar hem de Mustafa Vekilov’un⁷ başkanlık ettiği “Tiflis Hayır Cemiyeti”nin kâtip-sekreterydi (Mehmetkuluzade 2002: 12 ve 21). Bu yıllarda “Poçt⁸ Kutusu”, “Usta Zeynal”, “İran’da Hürriyet”, “Kurbanalibey” gibi hikâyelerini, “Ölüler”, “Danabaş Kendinin Ehvalatları⁹” gibi piyeslerini yazmıştır.

Celil Memmedguluzâde, çok uzun süre Kehrizli’de ikamet eder, Tiflis’e gidip gelir, “Molla Nesreddin” dergisi kapatıldıktan sonra köyde tarımsal işlerle uğraşır, 1918-1920 Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde *Konsulun Arvadı*, *Rus Kızı*, *Zırrama*, *Kasap*, *Hanın Tespihi* gibi hikâyelerini, *Anamın kitabı* ve *Kamañça* piyeslerini yazar.

Celil Memmedguluzâde, Güney Azerbaycan’daki istiklal mücadelesiyle yakından ilgiliydi. Kardeşi Alekper’in tavsiyesiyle 28 Nisan 1920 Bolşevik işgalinden sonra 11 Haziran’da büyük hayallerle Karabağ - Kehrizli’den İran’a yola çıkan yazar, 7 Eylül’de Tebriz’e varır, 10 Eylül’de İran’daki istiklal mücadelesinin lideri *Şeyh Mehemed Hıyâbânî* ile görüşür. Bu görüşmeden üç gün sonra *Hıyâbânî* katledilir (Hebibbeyli 1997, 345). 19 Şubat 1921’de “Molla Nesreddin”ın Tebriz’de ilk sayısı yayınlanır. Tebriz’deki hürriyet hareketi bastırıldıktan sonra yazar, Sovyet hükümetinin de daveti üzerine Bakü’ye dönüş yapar. Eflatun Saraçlı’ya göre (2007: 366), Mirza Celil hayatında iki büyük hata yapmıştır: 1)1905 yılında sosyal-demokrat ve Bolşevik hülyasına uymakla; 2) 1921 yılında Sovyetlerin davetini kabul edip Tebriz’den Bakü’ye dönmekle. İlk hatayı çabucak telafi etse de ikincinin azabını ömür boyunca çekmek zorunda kalmıştır.

2 Kasım 1922’de Bakü’de “Molla Nesreddin” dergisinin Sovyet dönemindeki ilk sayısı çıkar. 1922-1929 yıllarında dergi, “cemiyetin açık tenkidi değil, sadece tamiri” için çalışmış (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi 2008: 183), 1929 yılı itibariyle ise takip ve baskı dönemi başlamıştır. İsa Hebibbeyli, Celil Memmedguluzâde’nin Sovyet dönemi faaliyetini “ümit ve inam (1921-1928)” ve “şüphe ve sarsıntı (1929-1932)” olmak üzere iki merhaleye bölmüş ve son merhalede Mirza Celil’in birkaç hikâyeden oluşan bedii yaratıcılığını “durgunluk devri” gibi nitelendirmiştir (Hebibbeyli 1997: 385). Aslında bu “şüphe ve sarsıntı” dönemi 1925 yılından başlamıştır denilebilir. Azerbaycan Komünist Partisi’nin toplantılarında

⁷ Mustafa Vekiloğlu (1869 – 1965). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminin İçişleri Bakanı.

⁸ Poçt – posta.

⁹ Ehvalat – hâller.

“Molla Nesreddin”i din aleyhine kullanmak için dergide yeniden düzenlemeler yapılması hakkında fikirler söylenmeye başlamış ve sonunda dergi, “Allahsızlar İttifakı” adlı kurumun yayın organına çevrilmiştir. Giderek bitip tükenmeye başlayan Mirza Celil, 1925 yılında “Allahsızlar İttifakı” cemiyetinin önemli adamı, “Molla Nesreddin” kalesini içeriden fethetmeye çalışan eski kalem arkadaşı Memmed Said Ordubadi’ye yazdığı mektupta, son zamanlar başının çok ağrıdığını ve hiçbir şey yazamadığını, dergiyi kapatıp istirahate çekilme kararını dile getirmiştir. Mirza Celil; devlet derginin yayınına illa da devam ettirmek isterse de kendisinin adının mecmuadan kaldırılmasını talep eder, aksi takdirde şikâyetçi olacağını belirtir (Memmedguluzâde 2004c: 351). Bundan sonra dergiden Celil Memmedguluzâde’nin adı kaldırılır, “Baş Redaktör” (Editör) sözünün yerine “Redaksiyon heyeti” (Yayın Kurulu) ibaresi konulur.

Sovyet rejiminin manevi terör uygulamaları Celil Memmedguluzâde’yi de yakalar ve o, ömrünün son yıllarını “takiplerin, anlaşılmazlıkların, ağır baskıların olduğu ortamda” (Anar 2008: 32) sürdürmek zorunda bırakılır. 1927 yılında yazmış olduğu “Deli Yığıncağı”¹⁰ piyesini, olayların cereyan ettiği zaman ve mekânı dikkate almazsak, çaresizlik ve “umutsuzluktan deliliğe giden yol” (Saraçlı 2007: 366) gibi yazarın giderek daha da agresifleşen Sovyet rejimine olan tepkisi ve son nokta atışı gibi değerlendirilebilir.

1931 yılında “Molla Nesreddin”in 25. yıldönümü kutlandıktan sonra dergi tamamen kapatılır. Celil Memmedguluzâde’nin bütün ümitleri tükenmiş, mücadele edecek ortam ve güç de kalmamıştı. Artık ne devran eski devrandı ne çevresi, muhiti aynıydı, tamamen dışlanmıştı. “Bu tenhalık ona yaşamaya imkân vermemiş, onu sıkıştır. Artık o, dostlarına da, düşmanlarına da lazım değildi” (Eylisli 1989: 349). Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Aziz Şerif’e yazdığı 8 Şubat 1931 tarihli mektubunda Mirza Celil’e galiba “povestka”¹¹ geldiğini, kendisinin felç olduğunu, en son gördüğünde hiç iyi görünmediğini yazıyordu (Hakverdiyev 2005: 393-394). Hamide Hanım, dönemin şartlarına göre eşinin Sovyet döneminde yaşadığı maddi ve manevi zorluklardan pek bahsetmemiştir. Kendisine yapılan baskıların haricinde, yakın çevresindeki tutuklanmaların, sürgünlerin ve ölümlerin yazarı etkilememesi mümkün değildi. 8 Aralık 1930’da tutuklanmış, türlü işkencelerden sonra sürgüne gönderilmiş, öğrenciyken iki yıla yakın süre evinde misafir ettiği aziz dostu Ömer Faik’in yeğeni Ahmet Pepinov, bu insanlardan sadece biriydi. 1 Ocak 1932 tarihi itibarıyla kendini kötü hissetmeye başlayan yazar, bir gün dışarıdan geldiğinde “ne çok insan ölüyor” demiş, 4 Ocak saat 12.30’da fenalaşmış ve 15.00’de vefat etmiştir (Mehmetkuluzade 2002: 201-204). Şayet yaşamaya devam etseydi, 1936 yılı itibarıyla başlanan “repressiya” makinesi büyük ihtimalle Mirza Celil’i de yutacaktı.

Yazarın mezarı Bakü’de “Fahri Hıyâban”dadır. Azerbaycan’da birçok eğitim-öğretim ve edebî kültürel kurumlar onun adını taşımaktadır. 1960’lı yıllarda eski Astrahanbazar şehri, yazarın anısına “Celilabad” adlandırılmış, zamanında öğretmenlik yaptığı Nahçıvan’daki Baş Noraşen köyüne “Celilkent” adı verilmiş, heykelleri dikilmiş, hatıra ve ev müzeleri yapılmıştır.

¹⁰ Yığıncağ – yığınak.

¹¹ Rusça “povestka” – halk arasında kullanılan askerlik sevk belgesinin adıdır. Burada yazarın öteki dünyaya “yolcu” olduğu kastedilmektedir.

2. Celil Memmedguluzâde'nin Karakteristik Özellikleri

Celil Memmedguluzâde, ilk eğitimini aile muhitinin devamı gibi olan molla mektebinde almıştır. Molla mektebinden sonraki Nahçıvan şehir okulu, yazarın “ışıklı âleme ilk adımı” (Mirehmedov 1980: 10), “mevhumat¹² maarifçiliğe geçişi” (Hebibbeyli 1997: 55) gibi nitelendirilmiştir. Bu okulda ilahiyat ve ana dili dışındaki dersler Rusçaydı. Daha sonraki beş yıllık Gori Seminaryası döneminin Celil Memmedguluzâde'nin hayatı, faaliyeti ve yazar kimliği üzerindeki müthiş etkileri bütün araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Şu da var ki, Çarlık Rusya'nın açtığı bütün okullarda olduğu gibi Gori Seminaryası'nda da “Müslümanları Ruslaştırmak” siyaseti güdülmüştür. Örneğin bu okulun müdürü, rejimin siyasetine uygun olarak Müslüman çocuklara kendi lisanlarında konuşmalarını yasaklamış, “bu politika giderek artıp, 1892 yılından daha ziyade şiddet etmiştir” (Gasızmzade, 1982: 174-175). Celil Memmedguluzâde'nin eşiyle zaman zaman Rusça yazışmalarının, edebî dilinin sade konuşma diline daha yakın olmasının, Müslüman ve Hristiyan dünyası arasındaki derin uçurumlardan daha çok etkilenmesinin bu okul ile ilintili olduğunu söyleyebiliriz.

Yazarın Gori Seminaryası'na nasıl başladığı hakkında önemli bir detayı Hamide Hanım şöyle kaleme almıştır: Mirza Celil, 13-14 yaşlarında Gori Seminaryası'nda okumak istediğini söylediğinde babası ilk başta razı olmaz. “Bunun üzerine Celil, eline bir soba alarak rafa dizilmiş olan tabakları kırmaya başlar”, babası, bir söz söylemeden odadan çıkar ve bu olaydan sonra onu Gori'ye göndermeye karar verir (Mehmetkuluzade 2002: 4). Bu hatıra, Celil Memmedguluzâde'nin karakterinin şekillenmeye başladığı dönemi anlamak adına dikkat çekmektedir. Bu nedenlerden dolayı Mirza Celil'in demokratik düşüncelerinin, hurafelere ve haksızlıklara karşı mücadelesinin I. Rus İnkılabına (1905-1907) ve Bolşevik idealarna bağlanmaya çalışılmasını yanlış bulan Eflatun Saraçlı, yazarın bu görüşlerinin kökünün çocukluğundan beri mevcut olduğunu belirtmiştir (2007: 315). Dolayısıyla devrim, yazarda daha önceden var olan görüşleri tetiklemiştir.

Tiflis'te iki katlı bir binanın alt katında matbaa, üst katında Celil Memmedguluzâde'nin ailesi oturuyordu. Yazarın arkadaşı Gurbanali Şerifzade'nin oğlu Aziz Şerif, hatıralarında 1910-1911 yıllarında öğrenciyken tam bir buçuk yıl Celil Memmedguluzâde'nin evinde oturduğunu anlatmıştır. Yazarın evi adeta bir misafirhane gibiydi. Aziz Şerif'in yanı sıra yazarın kardeşi Sakine'nin üvey oğlu Ebil Kengerli, çok yakın dostu ve ortağı Ömer Faik Numanzâde'nin yeğeni Ahmet Ömerbeyov-Pepinov¹³ ve Celil'in kızı Münevver, evin sürekli sakinleriydi. Bunun dışında hem evin hem de matbaanın teknik işlerinden sorumlu olan Polina adlı Rus bayanın okullu kız kardeşi Manya da bu evde kalıyordu. Aziz Şerif (1983: 80-82); Hamide hanımın ilk eşinden olan kızı Mina Hanım Davatdarova ve oğlu Muzaffer Davatdarov, Ömer Faik, İsmail Hakkı, Memmedtağı Sıdkı'nın oğlu Memmedhasanın da eve sık sık geldiklerini yazar. Aziz Şerif, hatıralarında “Bizim nazarımızda Mirza nüfuzlu, cazibeli, fevkalade bir şahsiyet idi” der ve yazarın dış görüntüsünü şöyle tasvir eder: “Boylu postlu,

¹² Mevhumat – mevhumlar, asılsız olduğu hâlde zihinde meydana gelen şeyler.

¹³ 1893'te Gürcistan'da Ahıska Kazasının Bolacur köyünde doğmuştur. 1917'de Gürcistan'da nüfus sayımı zamanı Türklerin sayısını düşük göstermek için Ömerbeyov soyadı Pepinov olarak değiştirilmiştir. Ömer Faik Numanzâde'nin kendi himayesine aldığı yeğenidir. Ömer Faik şehir dışına çıktığında Celil Memmedguluzâde'nin evinde kalıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde Sekreteryaya Başkanı, 5. Hükümette Çalışma ve Ziraat Bakanı gibi görevlerde çalışmıştır. 1938 yılında kurşuna dizilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Rehimli 2018).

başının tüyü dökülmüş, uzun sallag¹⁴ bıyıkları ağzını örtüp çenesine kadar uzamıştı. Son derece keskin ve manalı bakışı olan iri kara gözleri hususiyle nazarı celp ederdi. Yakışıklı burnunun ucunda üstten biten üç-dört kısaca tüy ve kaşları bitişen yerde alttan yukarı alınına uzayan iki derin kırış da yâdında kalmıştır” (Şerif 1983: 81-82).

Eşi Hamide Hanımın yazdıklarına göre, Mirza Celil geceleri sakinlik olduğu için daha çok çalışır, iyi uyuyamadığı için de “gündüzleri asabi ve kırıcı” olabiliyor, dinç zamanlarında güler yüzlü olur, çocuklarla şakalaşır (Mehmetkuluzade, 2002: 34), sessiz ortamda çalışmayı sever, ufaklık bir ses onu sinirlendirmeye yeterdi (Mehmetkuluzade 2002: 56). Mirzanın ailesinde sıkı bir düzen ve disiplin vardı, hiç kimse bu intizamı bozmaya cesaret edemezdi, çünkü Mirza sinirlendiğinde “Allah göstermesin, yüzünü görme!”, öyle bir sert şekilde azarlardı ki, suçlu “sıçan deliğini satın almaya can atardı¹⁵”. Ona çok saygı duyarlar, aynı zamanda da çekinirlerdi, hatta yazarın kızı Münevver dahi, babasına “siz” diye hitap eder, ondan çekinirdi. Bunun yanı sıra Mirza Celil genelde oldukça şefkatli ve mülayim davranır, tatlı şakalar yapardı (Şerif 1983: 82).

Hamide Hanımın anlattıklarına göre, Celil Memmedguluzâde “Çok düzenliydi, verdiği sözleri mutlaka yerine getirirdi” (Mehmetkuluzade 2002: 35); aşırı titizdi, yabancı birileriyle tokalaşmak zorunda kaldığında gidip ellerini yıkardı (Mehmetkuluzade 2002: 34); “*tutumlu bir insandı. Onun her kuruşunu sarf edeceği yer belliydi*” (Mehmetkuluzade 2002: 41); “*ney ve kemeñçe çalmayı severdi*” (Mehmetkuluzade 2002: 47); ilk oğlu Mithat doğduğunda çok mutlu olmuş, bebeğe kendisi bakar, hatta kendisi yıkarmış (Mehmetkuluzade 2002: 41); ölüm döşeğinde son sözü ise “*Mithat gelmedi mi?*” olmuştur (Mehmetkuluzade 2002: 203). Yazarın sevgili oğlu Mithat, babasının ölümünden tam beş ay sonra - 4 Haziran 1932 tarihinde, daha 24 yaşındayken vefat etmiştir.

3. Celil Memmedguluzâde'nin Dinî Görüşleri

Celil Memmedguluzâde'nin dinî görüşleriyle ilgili günümüze kadar birbirine zıt iki fikir söylenmiştir: 1) yazar, dinsiz ve ateisttir; 2) yazar, dine inanmış, yalnızca dinî fanatıklığı, hurafe ve cehaleti eleştirmiştir. Sovyet döneminde rejim, kendi çıkarlarına hizmet amacıyla Celil Memmedguluzâde'yi dine karşı savaş açan bir düşünce adamı gibi tanıtmıştır. Bağımsızlık döneminde ise dinî görüşleriyle ilgili yazarı sanki bir aklamak içgüdüsüyle hareket edildiği görülmektedir. Celil Memmedguluzâde'nin hayat tarzı, eşinin ve kendisinin anıları, eserleri yazarın dinî görüşlerinin yansıdığı bir ayna gibidir.¹⁶ Edebî tenkitte herkesçe kabul gören genel fikir ise şöyledir: Celil Memmedguluzâde cahil Müslümanların dinî görüşlerini, onların manevi tekâmülüne, sosyal hayatın mana ve içeriğini anlamaya mani olan bir engel olarak görmüş, dini sadece kendi halkının değil, İran, Orta Asya, Türkiye ve İdil boyu Müslüman halkların da millî talihinde içtimai bir bela hesap etmiştir (Ağayev 2008: 232).

İran'dan gelen dinî fanatizm ve cehaletin Nahçıvan'daki hükümranlılığı, Mirza Celil'in hayatında derin izler bırakmış ve bunu yazılarında sürekli dile getirmiştir. Aziz Şerif, babası

¹⁴ Sallaq – sarkık.

¹⁵ Azerbaycan Türkçesinde bir deyimdir. Korkudan köşe bucak kaçmak, ortadan kaybolmak için çaba harcamak anlamındadır.

¹⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Barmanbay 2019).

*Gurbanali Şerifzâde*¹⁷ hakkında yazdığı hatıralarında sık sık babasının yakın dostu Celil Memmedguluzâde'den bahsetmektedir. Aziz Şerif'in yazdığına göre (1983: 10), Şekli akrabalarından farklı olarak Nahçıvanlı akrabaları radikal dindar olup, Muharrem ayında sineye vurur, baş yarar, bir sözle "halis Ali Şii'si gibi" davranırlardı. Celil Memmedguluzâde'nin kendi hatıratı, onun yedi yaşından on üç yaşına kadarki muhitinin dinî kavramlarını gösteren bir aynadır. Elli yıl sonra hatırladığında yazar, "gece-gündüzün yirmi dört saatini de cennetin anahtarını arayan" vatandaşlarının ekmeği nereden ve ne zaman kazandıklarını, Ramazanda iftar zamanı o nimetlerin nereden geldiğini anlayamadığını ifade eder (Memmedguluzâde 2004c: 38). "Gözümü ömrümde birinci defa açtığımda dünyayı karanlık görmüşüm" (Memmedguluzâde 2004c: 4) cümlesiyle başlayan hatırat, "O karanlık dünya ki, ben gözümü açıp bakmışım ve kulağımı açıp işitmişim, o karanlık dünyada ben velilerimi, gohum-akrabamı, komşularımı, cemi vatandaşlarımı o vakit namaz üstünde görmüşüm" (Memmedguluzâde 2004c: 6) gibi ifadelerle devam eder. Mirza Celil gün içinde en çok duyduğu sözün "Allah" kelimesi olduğunu, her sabah tatlı uykusundan babasının "Allah u Ekber" sesiyle uyandığını, sekiz yaşında artık kendisinin de mecburen günlük yevmiye namazlarını kıldığını, özellikle dinî günlerde evlerinin adeta camiye dönüştüğünü uzun uzun anlatmıştır (Memmedguluzâde 2004c: 12). Araştırmacılar, aile içinde yapılan dinî ibadetlerin aşırılığının yazarı sıkmasına rağmen genel olarak onun ahlaki-manevi yönlerini geliştirdiğini, dinî eğitimle onun Arap-Fars dillerini öğrenip Şark tarihi ve edebiyatıyla tanıştığını yazsalar da (Hebibbeyli 1997: 47,55), bu bıkkınlığın doğurduğu ters tepkiyi edibin bütün yazılarında görebiliriz.

Daha önceleri hurafeye, cahilliğe, dinî inanç ve duyguları istismar edenlere, yalancı ve şarlatan din adamlarına, ayrıca fanatik dindarlığa savaş açan Celil Memmedguluzâde, Sovyet döneminde dinin kendisini sorgulamaya başlar. Bu açıdan edibin 1928 yılında yazdığı "Mirza Feteli Ahundov Dinler Hakkında" (Memmedguluzâde 2004c: 274-281) adlı makalesi dikkat çekmektedir. Celil Memmedguluzâde, M.F. Ahundov'un dinî görüşlerini anlatırken bu konuda kendi görüşlerini de özgün biçimde ifade etmiştir: "Biz Allah'ın dergâhından kovulanlar, bari Mirza Feteli'nin Allahsızlığı ile teselli bulalım ve belki de hele bununla iftihar da edelim" (Memmedguluzâde 2004c: 281). Ahundov'un ünlü "Ben külli edyanı puç ve efsane hesap edirem"¹⁸ sözleri, makaleye epigraf olarak seçilmiştir. Yazar, bu makalesinde kendisiyle ilgili "biz – Allahın dergâhından kovulanlar" ifadesini kullanır, Ahundov'un kendi kitabında söylediği "çün toprağa gittin - dehi gayıtmag yohdur"¹⁹ vasiyetini hatırlatarak "üstadi" ile ahirette buluşma imkânının olup olmayacağına dair tereddütlerini bildirir (Memmedguluzâde 2004c: 281).

Sovyetlerin din üzerine baskıları arttıkça Celil Memmedguluzâde din konusunda tarafını belirleme zorunda bırakılmıştır. Örneğin, 1928 yılında "Molla Nesreddin" dergisinde yayınlanan "Bitaraflar ve Din" adlı makalesinde yazarın bu konuda bir hayli bocaladığı görülmektedir. Yazar, kendisini tarafsız ilan etmenin yanı sıra Allahsızlarla aynı fikir ve akidede olduğunu da ifade etmiştir:

¹⁷ Gurbanali Şerifzâde (1854-1917). Mesleği mühendisliktir. Tiflis-İrevan demiryolunun yapımında aktif görev almıştır. Dönemin ünlü eğitimci aydını; *Molla Nesreddin* dergisinin yazarı; Hüseyin Cavid, Muhammed Taği Sidgi, Memmed Said Ordubadi ve Celil Memmedguluzâde'nin yakın arkadaşıdır.

¹⁸ *Ben bütün dinleri boş ve efsane hesap ediyorum.*

¹⁹ *Eğer toprağa gittinse artık dönmek yok / Toprağa giren geri dönmez / Ölen geri gelmez.*

Biz bitaraflar bunu öz vicdanımızla diyoruz ki, din ve dinsizlik meseleleri dairesinde biz dinsizlerle ve Allahsızlarla müttehîdürrey²⁰ ve bir akidedeyiz. Onlar diyorlar: “Allah yoktur!” Biz özümüz de onu diyoruz; çünkü Allah'ın varlığına inanmak, yok bir şeyin varlığına inanmaktır (Memmedguluzâde 2004b: 375-376).

Celil Memmedguluzâde kendisi gibi bitarafların neden tam olarak ateist olamadıklarının sebebini bir takım tereddütlere bağlar ve bunu kendine has ironi ile izah etmeye çalışır. Yazar, bitarafların “avam cemaat” içerisinde bir zerre hürmetleri kalmayacağı için kendi düşüncelerini açıkça söyleyemediklerini, aynı zamanda bu konudaki bir takım tereddütlerini ve endişelerini yarı şaka yarı ciddi şekilde “Ya Kur'an'da anlatılan mizan terazisi, cennet ve cehennem doğru olursa?” sorusu ile ifade eder (Memmedguluzâde 2004b: 375-376). “Dünya ve Ahiret” (1929) adlı yazısında ise Celil Memmedguluzâde'nin kendi görüşlerini daha içtenlikle söylediğini düşünüyoruz: “Ne dünyasız ötüşe bilirim, ne de ahireti tullaya bilirim”²¹ (Memmedguluzâde 2004b: 441).

Ölümüne yaklaşık bir ay kala eşi ile arasında geçen bir konuşma, Celil Memmedguluzadenin dinî görüşlerinin sona kadar değişmediğini gösterir. Hamide Hanım, eşine kendi babasının zatürreye yakalanıp çok eziyet çekerek öldüğünü anlattığında Mirza Celil, “Ben ansızın öleceğim. Hiç kimseyi rahatsız etmeyeceğim” der ve ekler: “Ben öldüğümde sakın ola ki hoca çağırasınız” (Mehmetkuluzade 2002: 198). Yazarın ölüm döşeginde bile molla istememesinin asıl sebebi gerçekten de inançsız olması mıydı, yoksa hayatı boyunca halkın dinî duygularını istismar eden din adamlarını ağır şekilde eleştirdiği için kararlı duruşunun bozulabileceği endişesi mi? Buna net bir cevap verilememektedir.

4. Celil Memmedguluzâde'nin Karşılaştığı Tehdit ve Tehlikeler

Başta Mirza Celil olmak üzere Mollanesreddinciler her zaman tehdit edilmişler. Hatta derginin aktif yazarı *Aligulu Gamküsar*²² 1919 yılının Mart ayında Tiflis'te katledilmiştir. Abdürrahim Bey Hakverdiyev 1921'de yazdığı “Molla Nesreddin hakkında hatıratım” başlıklı yazısında Celil Memmedguluzâde'nin nasıl zor şartlar altında çalıştığını anlatırken bu konuyla ilgili yazarın kendi söylediklerini de aktarmıştır:

“Mirza Celil hep diyordu: - Ben bu dergiyi Tiflis'te çıkartmayıp sair bir şehirde, mesela Bakü'de, Revan'da çıkarsaydım, muhtemelen birinci sayıdan sonra idaremi dağıtıp kendimi de öldürürlerdi. Tiflis, özellikle Davidovski sokağı Müslüman mahallesinden uzaktır, benim kanımın arasına girmiş, ancak burada bir nevi dergi çıkartmak mümkündür” (2005: 371).

Aslında tehdit ve tehlikeler; Celil Memmedguluzâde'yi farklı boyut ve şekillerde olmak üzere hayatı boyunca takip etmiştir:

Çarlık Rusya döneminde suikast niyet ve girişimleri;

²⁰ Müttehîdürrey – müttehî-i rey, hemfikir.

²¹ *Ne dünya olmadan yapamam ne de ahireti atamam.*

²² Aligulu Alekber oğlu Necefov (1880-1919). Gamküsar – mahlasıdır. Şair ve gazeteci Aligulu Gamküsar, “Molla Nesreddin” dergisinde “Cüvellaği”, “Sarsak Cüvellaği”, “Cüvellaği bey” gibi takma adlar kullanmış, 1913-1917 yıllarında “Molla Nesreddin” dergisinin ikinci editörü olarak görev yapmıştır.

Ermeni çetelerinin, Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yazarın yaşadığı bölgeye saldırıları;

1920’de İran’daki tehlikeler;

1921’den itibaren Sovyet rejiminin aydınlara açtığı “soğuk savaş”;

1926 yıllarından başlayarak yazarın ömrünün sonuna kadar devam eden ağır baskı, sancılı bir dönem.

Düşmanları dışında “Molla Nesreddin” dergisinden ve özellikle onun başyazarı Celil Memmedguluzâde’den çekinip ihtiyat edenler daha fazlaydı. Mesela, Mirza Celil bir köye âşıkları dinlemeye gider, onun geleceğini duyan âşıklar etkinliğe gelmez; çünkü Mirza Celil’in “âşıkları dinleyeceğini, sonra da dergide onların karikatürlerini çizdireceğini zannederler” (Mehmetkuluzade 2002: 50). Şu da bir gerçek ki, bu konuda güvence yoktu; böyle bir durumun olup olmayacağını Mirza Celil’in kendisi bile görüp duymadan bilemezdi.

İlginçtir ki, Celil Memmedguluzâde, kendi hatıralarında hayatı boyunca aldığı tehditlere pek fazla değinmemiştir. Hamide Hanımın hatıraları, bu konuda da zengin kaynak niteliğindedir. Örneğin, “Molla Nesreddin” dergisinde yayınlanmış Muharrem ayında kendilerini zincirleyen bağnazların karikatürü özellikle Hindark köyü ahalisinin dinî duygularını derinden yaralamış ve onlar Mirza Celil’i öldürme kararı almışlar. Haberi alan Hamide Hanım, yanına bir silahlı koruma alıp Mirza Celil’i Tiflis’e kendisi yolcu etmiştir (Mehmetkuluzade 2002: 55). Başka bir olay şöyledir: 1907’de Akdam pazarında Celil’in faytonunu kazaya uğratarak, onu tahkir etmek ve öldürmek istediklerini haber alan Hamide Hanım, yanına yirmi silahlı kişi alıp Celil’i Akdam’a kadar geçirmiş, Akdam’dan sonra da iki silahlı kişi ile uğurlamıştır (Mehmetkuluzade 2002: 29-30). Hamide Hanımın anlattığına göre, 1908’de din adamları yine Celil’in ölümüne fetva verirler. Hükümü yerine getirmek için üç kiralık katil ayarlanır. O dönemde Celil kendisini korumak için yanında küçük bir tabanca taşıyordu (Mehmetkuluzade 2002: 36). Bunca düşmanlarının olmasına rağmen Celil’e bir kere olsun gerçekleşmiş suikast cehdinin bulunmadığına da dikkat çekmek isteriz. Zor anlarında dışarıdan bilinmedik koruyucuların meydana çıktığı anlar da olmuştur. Örneğin, 1907 yılında yazmış olduğu “Ermeni ve Müslüman Övretleri”²³. Bu İşlerin Çaresi” (Memmedguluzâde 2004a: 167-171) adlı yazısından sonra Mirza Celil’e lanetler okunur, ağır tahkir ve tehdit mektupları alır. Ömer Faik Numanzâde, Celil’i evden dışarı çıkmaması için tembihler, aksi hâlde onu öldüreceklermiş. Celil evden uzakta, Gürcü mahallesinde saklanmıştı. Ömer Faik bahsi geçen makalenin mahiyetini açıklamak için camiye gidip halka seslenmek istediğinde cemaat ona lanetler okuyup minbere yaklaştırmamışlar. “Lakin silahlı birkaç genç eğitimci onu desteklemiş; topluluğu sakinleştirmiş, onları Faik efendinin konuşmasını dinlemeye mecbur etmişti” (Mehmetkuluzade 2002: 23). Bu olayda halkı dinlemeye mecbur bırakan iki silahlı kişinin kimliği belli olmadığı gibi, bir diğer olaydaki meçhul kişiler daha çok dikkat çekip, merak uyandırmaktadır. Şöyle ki, 1906 yılında “Molla Nesreddin” dergisinin matbaası Ermeni çeteleri tarafından işgal edildiğinde iki Ermeni genç, onları koruyarak matbaanın iade edilmesine yardım etmişler. Celil Memmedguluzâde kendi hatırasında, onları tanımadığını ve “hangi fırkaya hizmet ettiklerini” bilemediğini kaydetmiştir (Memmedguluzâde 2004c: 60).

²³ Övret – avrat, kadın.

Sonuç

Zaman zaman itibarının zedelenmesini bile göze alan Celil Memmedguluzâde'nin yaratıcılığı ile risk almak arasında derin bir bağlantı vardır. Zorlu koşullar yazarın mücadelecî yönünü daha da geliştirmiş, sanki onu tetikleyerek daha çok motive etmiştir. Bu anlamda Celil Memmedguluzâde, yaşamında ve eserlerinde radikal bir realist olmanın yanı sıra ideallerine bu kadar sıkı bağlı olup hiçbir şartlarda vaz geçmediği için bir nevi iyi bir idealist ve romantiktir.

Celil Memmedguluzâde, hurafé ve cehaletin hüküm sürdüğü çevrede, aşırı dindar bir ailede yetiştiği, çocukken kendisi de ibadatlere zorlandığı için bu muhit, yazarda ters tepki yaratmış ve yetişkin yaşında kendisine tamamen farklı yol çizip yeni muhitini kendisi oluşturmuştur. Sovyet rejiminin editörlüğünü yaptığı “Molla Nesreddin” dergisini “Allahsızlar İttifakı” adlı kurumun yayın organına çevirmesi üzerine Celil Memmedguluzâde'nin buna itiraz edip dergi editörlüğünü bırakması, zor şartlar altında kendi tarafını ateist değil, “bitaraf” olarak tanıtmaya gibi olaylar, yazarın her ne kadar bazı konularda dini eleştirse de ateist olmadığını gösterir. Ölüm döşeğinde hoca çağrılmasını istememesi yazarı deizme; Allah'ın, cennet ve cehennemin var olup olmadığı hakkındaki tereddütlü fikirleri ise onu agnostisizme yaklaştırmaktadır.

Atalete, cehalete ve gericiliğe savaş açan Celil Memmedguluzâde, mücadelesini Sovyet döneminde de devam ettirmiş, fakat rejimin aşırı isteklerine boyun eğmediği, onlara yeterince hizmet etmediği için dışlanmış, her şeye rağmen dik duruşunu bozmamaya gayret etmiştir. Hem Sovyet rejimi hem de uhrevî görüşler ile ilgili “arafta” kalıp ateist ve Bolşevik olamayan veya olmayı reddeden büyük sosyal demokrat Celil Memmedguluzâde, 20. yüzyıl başları Azerbaycan edebî fikir tarihinde en önemli kalem sahiplerinden biri gibi kendine özgü yer edinmiştir.

Kaynaklar

- Ağayev, İslam (2008). *Edebiyat, Matbuat ve Publisistika Problemleri*. Bakü: Elm.
- Ahmedli, Nazir (Mayıs 2017). “Mirza Celil neçenci ilde doğuldu”. Filologiya meseleleri, No:5, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Elyazmalar İnstitutu, Bakü: Elm ve Tahsil, 362-372.
- Anar (2008). “Ebedi Mirza Celil”. *Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi*. Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 8-38.
- Barmanbay, Afina (2019). Celil Memmedguluzade ve Din. “*Bilim ve Eğitimin Güncel Sorunları*” I. Uluslararası Sempozyum, 15.10.2019. Bakü. ELGER, 249-256. <https://elger-etm.com/konfranslar/arxiv-konfrans/10-elm-ve-tehsilin-aktual-problemleri.html>
- Cavanşir, Ahmet Bey (1993). *Karabağ Hanlığının Tarihi*. (Ruşçadan Çev: Şükürzade, E.B.; Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli), İstanbul: Türkmenistan Türkleriyle Dayanışma Derneği.
- Celal, Mir ve Hüseyinov, Firidun (1982). *XX. Asır Azərbaycan Edebiyatı*. Bakü: Maarif.
- Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi (2008). Bakü: Şark-Garp Neşriyatı.
- Eylisli, Ekrem (1989). Besstraşie (O jiznennom puti Djalila Mamedkulizade). Posleslovie k knige Dj.Mamedkulizade “Sborişe sumaşedşix. Moskva: Xudojestvennaya Literatura.
- Garayev, Yaşar (1996). *Tarih: Yakından ve Uzaktan*, Bakü: Sabah.
- Gasımzde, Gasım (1982). *Edebiyatta Millilik ve Beynelmüellelik*, Bakü: Elm.
- Hakverdiyev, Abdürrahim Bey (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Tertipçi: Kamran Memmedov. (Azereşr 1971 yayımının tekrar basımı), 2 ciltte, 2.Cilt, Bakü: Lider Neşriyatı.
- Hebibbeyli, İsa (1997). *Celil Memmedguluzâde: Muhiti ve Muasırları*. Bakü: Azereşr.
- Mehmetkuluzade, Hamide (2002). *Azərbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzâde*. Haz.: Fatma Özkan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Memmedguluzâde, Celil (2004a). *Eserleri*. 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, II.cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, Celil (2004b). *Eserleri*, 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, III.cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, Celil (2004c). *Eserleri*, 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, IV.cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Mirehmedov, Aziz (1980). *Azərbaycan Molla Nasrettin'i*. Bakü: Yazıcı.
- Rehimli, Şahane (2018). “İşkencelere Maruz Kalan ve Kurşuna Dizilen Bakan Ahmet Pepinov Aslında Kimdi?”, *Bizim Ahıska*, Yaz 2018, Sayı: 51, 32-36.
- Rusya Arşiv Dizinleri, SSCB Devlet Arşivlerinin Kişisel Arşiv Fonları, Canpoladyan. GMI Erevana, f.4/16, 1878-1969. (Erişim Tarihi: 30.03.2019). http://portal.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/des_dol.shtml
- Saraçlı, Eflatun (2007). *Azərbaycan Yazıcıları Cumhuriyet Döneminde*, Bakü: Elm Neşriyatı.
- Şerif, Aziz (1983). *Keçmiş Günlerden. Atam ve Men*, Bakü: Yazıcı Neşriyatı.
- Uygur, Erdoğan (2006). “Molla Nesreddin Dergisinde Felyetonlar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:3, 7-21.